

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-13>
УДК 930.2:[355.48.012(100)"1939/1945":341.388(477.54-25)"1943"] (049.32)

Ольга Вовк

кандидатка історичних наук

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: o.i.vovk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

**ХАРКІВСЬКИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС 1943 РОКУ
МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ**

Рецензія на книгу: *Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року)*: збірник документів і матеріалів.

Упорядн., автор передмови та коментарів В. М. Яковлев.

Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 316 с.

Як цитувати: Вовк, О. Харківський судовий процес 1943 року мовою документів (Рецензія на книгу: *Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року)*: збірник документів і матеріалів. Упорядн., автор передмови та коментарів В. М. Яковлев. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 316 с.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 257–263. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-13>

How to cite: Vovk, O. Kharkiv Trial of 1943 in the Mirror of Documents (Book Review: *Pochatok shliakhu do Niurnberha. Kharkiv's'kyj sudovyj protses (15–18 hrudnia 1943 roku)*: zbirnyk dokumentiv i materialiv. Uporiadn., avtor peredmovy ta komentariv V. M. Yakovliev. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2022. 316 s.). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 257–263. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-13> (In Ukrainian)

© Вовк О., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Здійснено огляд збірника документів і матеріалів «Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року)» (Харків, 2022), який вийшов друком у серії «Джерелознавчі зошити». Книга містить цінні історичні джерела, які до того часу були розпорошені й мало відомі широкому загалу; деякі з них публікуються вперше. Збірник на широкому документальному матеріалі дає змогу скласти уявлення про підготовку, перебіг і наслідки Харківського судового процесу, який заклав підвалини знаменитого Нюрнберзького процесу.

Ключові слова: археографія, Харків, Друга світова війна, нацистський окупаційний режим, воєнні злочини, Харківський судовий процес.

У 2022 р. вийшло друком нове археографічне видання «Початок шляху до Нюрнберга. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року)». У дев'ятій книзі із серії «Джерелознавчі зошити» представлено документи й матеріали, які висвітлюють перебіг судової справи «Про звірства німецько-фашистських загарбників на території Харкова і Харківської області у період їх тимчасової окупації», що розглядалася в 1943 р. Військовим трибуналом 4-го Українського фронту. Цей показовий процес став першим публічним актом не лише на теренах СРСР, але і всіх країн Антигітлерівської коаліції, під час якого були засуджені воєнні злочинці — троє військовослужбовців Вермахту і німецької поліції та один колаборант. Харківський процес став етапною віхою у процесі напрацювання правової бази для засудження і покарання злочинів нацизму, скоєних під час Другої світової війни. Він став подією світового масштабу, яка вплинула на формування положень донині чинного міжнародного кримінального права.

Книга вміщує цінні історичні джерела, які раніше були розпорошені й маловідомі або зовсім невідомі широкому колу дослідників. Деякі з них уже оприлюднювали раніше (наприклад, у збірниках «Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації» (Київ; Харків, 1944), «Документы обвиняют: сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-

фашистских захватчиков на советской территории» (Москва, 1945), «Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, the Far East» (Washington, 1963) та ін.). Значна частина документів і матеріалів (насамперед із фондів зарубіжних архівів) публікується вперше.

Упорядником книги, автором передмови та коментарів виступив В. М. Яковлев — відомий харківський дослідник історії Другої світової війни, заступник директора з наукової роботи Національного музею воєнної історії Слобожанщини (сmt Солоницівка Харківського р-ну Харківської обл.), який спеціалізується на вивченні воєнних злочинів нацистів на Харківщині та їх покарання.

Передмова до книги занурює читача в загальний контекст історії Другої світової війни та дозволяє скласти уявлення про тогочасну систему міжнародного публічного права, яка станом на початок війни вже не могла належно реагувати на воєнні злочини, що стали масовими. Продемонстровано процес напрацювання нових норм як міжнародного кримінального права, так і радянської нормативно-правової бази, що уможливило притягнення нацистських воєнних злочинців до відповідальності. Надано інформацію про основних учасників Харківського процесу з боку обвинувачення та з боку захисту, а також про радянських і зарубіжних кореспондентів, які висвітлювали перебіг та результати процесу в медіа. Описано, як був організований суд, схарактеризовано його перебіг і результати.

Автор передмови вказує, що суд над воєнними злочинцями у Харкові являв собою добре підготований показовий процес радянського взірця, який серед іншого мав чіткі політичні цілі, зокрема утвердження суспільної думки щодо невідворотного покарання воєнних злочинів Третього Райху. Важливою є також демонстрація того, як саме результати Харківського процесу вплинули на формування міжнародного кримінального права. Зокрема, показано, що саме в Харкові вперше на суді було реалізоване положення про те, що злочин, вчинений особою за наказом уряду або начальника, військового чи цивільного, не звільняє цю особу від кримінальної відповідальності, яке було згодом зафіксовано у статті 33 Римського

статуту Міжнародного кримінального суду. Отже, у передмові до книги показано Харківський судовий процес у контексті не лише вітчизняної, але і всесвітньої історії, а також вплив, який він справив на формування сучасної системи міжнародних відносин.

У довідці «Від упорядника» описано археографічні принципи, покладені в основу цього видання, а також уміщено стислу характеристику.

Основну частину книги складають джерела різних типів і видів, які розподілені на кілька частин. Зокрема, у розділі I «Матеріали розслідувань воєнних злочинів нацистів на Харківщині» представлено акти роботи державних комісій і доповідні записки, які встановлюють злочини гітлерівців проти цивільного населення та військовополонених на Харківщині. Тут же наводяться протоколи допитів обвинувачених і свідків на Харківському процесі. Розділ II «Організація та проведення Харківського судового процесу (15–18 грудня 1943 р.)» вміщує Постанову Політбюро ЦК ВКП(б) «Про проведення у Харкові відкритого судового процесу у справі німецько-фашистських звірств», а також детальну стенограму перебігу судового процесу.

У розділі III «Свідчення очевидців та публіцистика» наведено газетно-журнальні публікації і літературні нариси, які створили під враженням від Харківського процесу відомі радянські письменники й публіцисти І. Г. Еренбург, Д. Й. Заславський, Л. М. Леонов, П. Й. Панч, К. М. Симонов, В. М. Сосюра, О. М. Толстой та ін., а також кореспондент Е. Стівенс (США). Тут же подано і спогади (В. О. Рибалов та ін.), які деталізують суспільну атмосферу, що панувала в Харкові у дні проведення суду. Розділ IV «Реакція урядів США та Великобританії на Харківський суд» містить матеріали телеграмного листування послів США в Радянському Союзі та Сполученому Королівстві з Державним Секретарем США. Вони дають можливість скласти уявлення про позиції урядів Союзних держав щодо результатів та наслідків судового процесу.

Окремим блоком книги є коментарі, у яких наведено інформацію про джерело походження кожного документа та історію його публікації (якщо така раніше була), подано фактографічні примітки до текстів

документів. Книга містить список скорочень, а також додатки, куди винесені фотографії, що дають змогу візуально унаочнити опубліковані текстові документи.

Отже, як можемо бачити, укладач книги намагався за наявними документальними матеріалами представити Харківський судовий процес у вигляді багатогранної картини, що охоплює різноманітні точки зору на цю подію. На нашу думку, йому це повною мірою вдалося. У представлених документах і матеріалах ми маємо змогу почути фактично всіх соціальних акторів, що прямо або опосередковано були задіяні в процесі: воєнних злочинців та їхніх жертв, свідків скоєних злочинів, представників сторін обвинувачення та захисту, органів державної влади СРСР та країн-союзниць, представників медіа як ретрансляторів перебігу й результатів суду.

Власне, і сам Харківський судовий процес вперше у світі явив широкому загалу пряму мову безпосередніх виконавців воєнних злочинів, що справило незабутнє враження на присутніх. Яскраво описав це К. М. Симонов, чії спогади наведені в рецензованому збірнику: «...Я, звичайно, і до харківського процесу багато разів чув від тих, кого не встигли убити, про те, як і кого на їхніх очах убили. Але на процесі в Харкові я вперше почув про те, як це робилося, про те, хто це робив, із вуст трьох німців і одного росіянина... Новим для мене, що я відчув там, на процесі, була не ненависть — я відчував її й раніше, — а ошелешеність від того, що я вперше чув не про когось: “вони вбили, вони спалили, вони замордували”, а від першої особи, про самого себе вголос: “я убив”, “я застрелив”, “я заштовхнув їх і закрив у кузові”, “я натиснув на педаль газу”. І в цьому “я”, “я”, “я”, що повторювалося день за днем у залі суду, при всій реальності було щось неправдоподібне навіть після всього, що я бачив на війні»¹ (пер. з рос.) (с. 228–229).

За всіх безперечних переваг книги, можемо сформулювати й кілька зауважень до укладача. Зокрема, у коментарях відображено не всі терміни, які були поширені в середині ХХ ст., але до нашого

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

часу вийшли з ужитку. Наприклад, у документах неодноразово бачимо вислови на кшталт «погасло світло юпітерів» (с. 184), «потріскують юпітери» (с. 210) та ін. Було б доцільно дати коментар про те, що «юпітером» тут названо потужне спрямоване джерело світла, яке використовувалося в кінематографі для освітлення знімальних майданчиків, тим паче що в анотації до книги вказано, що її цільовою аудиторією є не тільки дослідники історії Другої світової війни, але й широкий загал читачів.

Окремі подані в книзі матеріали є не повністю атрибутованими. Наприклад, у заголовку спогадів, опублікованих на с. 225–228, відсутнє ім'я автора (з коментарів дізнаємося, що це К. М. Симонов). Для публіцистичного матеріалу, опублікованого на с. 248–258, не подано імені автора і джерела першопублікації (за непрямыми даними можна припустити, що текст написав О. М. Толстой). Не завжди вистачає інформації про час створення того чи іншого документа (насамперед ідеться про мемуарні джерела). Наприклад, наведені в книзі спогади В. О. Рибалова (1898–?) подано за книгою «Харьков, 1943-й. Освобожденный навсегда! Сборник документов и материалов» (Харків, 2008) — вочевидь, уже після смерті мемуариста. З коментарів, наведених у рецензованому збірнику, неможливо зрозуміти, в який саме період був написаний цей текст.

Утім, попри висловлені зауваження, можемо підсумувати, що рецензований збірник документів і матеріалів являє собою помітне явище. У книзі вперше комплексно й багатосторонньо висвітлено мовою історичних джерел перебіг судового процесу, який заклав підвалини подальшого публічного засудження воєнних злочинів нацизму під час Другої світової війни. Знайомство з поданими в збірнику документами набуває особливого звучання зараз, коли Україна знов переживає страшну і кровопролитну війну на своїй території і сподівається на справедливе покарання всіх воєнних злочинців сучасності.

Olha Vovk

Candidate of History

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.i.vovk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

KHARKIV TRIAL OF 1943 IN THE MIRROR OF DOCUMENTS

Book Review: *Pochatok shliakhu do Niurnberha. Kharkivs'kyj sudovyj protses (15–18 hrudnia 1943 roku): zbirnyk dokumentiv i materialiv.*

Uporiadn., avtor peredmovy ta komentariv V. M. Yakovliev.

Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2022. 316 s.

A review of the collection of documents and materials “The Beginning of the Road to Nuremberg. The Kharkiv Trial (December 15–18, 1943)” (Kharkiv, 2022), which was published in the series “Notebooks in Source Studies”, was conducted. The book contains valuable historical sources that were previously scattered and little known to the public; some of them are being published for the first time. The collection, based on extensive documentary material, allows us to form an idea of the preparation, course, and consequences of the Kharkiv trial, which laid the foundations for the famous Nuremberg Trial.

Keywords: archaeography, Kharkiv, World War II, Nazi occupation regime, war crimes, Kharkiv trial.

Текст надійшов до редакції 21.09.2024.

The text was received by the editors 21.09.2024.

Текст затверджено до друку 19.11.2024.

The text is recommended for printing 19.11.2024.